

DİCLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayımcı: Dicle Üniversitesi

Cilt | Volume 28 • Sayı | Issue 1 | Haziran/June 2025

Dilbilimsel Açıdan Zeccâc'ın Ferrâ'ya Yönelik Eleştirileri*

Zejjaj's Criticisms Against Ferra from a Linguistic Perspective

Mahmut ÇAY

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara-Türkiye
Dr., Presidency of Religious Affairs, Ankara-Türkiye
mahmutcay28@gmail.com
<https://ror.org/007x4cq57>
<https://orcid.org/0009-0008-4950-5305>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received:22/11/2024 • **Kabul Tarihi | Accepted:** 29/05/2025 • **Yayın Tarihi | Published:** 30/06/2025

Atıf | Cite As

Çay, Mahmut. “Dilbilimsel Açıdan Zeccâc'ın Ferrâ'ya Yönelik Eleştirileri”. *Dicle İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2025), 44-62. <https://doi.org/10.58852/dicd.1589774>

Author Contributions: This article has a single author.

Ethical Statement: It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been.

Conflicts of Interest: No conflict of interest declared.

Ethics Committee Approval: The study subject does not require ethics committee permission.

Use of Artificial Intelligence: No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. The entire content of the study was produced by the author in accordance with scientific research methods and academic ethical principles.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Yazar Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Etik Kurul Onayı: Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir.

Yapay Zeka Kullanımı: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

* Bu makale İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı'nda yapılan ‘Zeccâc'ın Me'ânî'l-Kur'ân'ında Dilbilimsel Eleştiri’ adlı doktora tezinden üretilmiştir.

This article is produced from the doctoral thesis titled ‘Linguistic Criticism in Zajjaj's Me'ani'l-Quran’, which was prepared in the Department of Basic Islamic Sciences, Arabic Language and Rhetoric, Institute of Social Sciences, Inonu University.

Dilbilimsel Açıdan Zeccâc'ın Ferrâ'ya Yönelik Eleştirileri

Öz

İlâhî irâde ile vahyin dili seçilen Arapçanın Müslümanlar nezdinde ayrı bir yeri vardır. Arapçanın, saygın bir dil olmasında Kur'ân'ın büyük rolünün olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla Arapça, şöhretini büyük ölçüde Kur'ân-ı Kerîm'e borçludur. Fakat İslâmın yayılmasıyla bu ilâhî kaynaktan lahn adı verilen kural ihlalleri yapılmaya başlamıştır. Bu doğrultuda Arapça dilbilgisine duyulan ihtiyaç da gün yüzüne çıkmış ve böylece süreç içerisinde Basra ve Kûfe mekteplerinde Arap gramerinin eğitim ve öğretimi başlamıştır. Bu çalışmalarla beraber Kur'ân-ı Kerîm, hem dile dair kaidelerin tespitinde etkin rol oynamış hem de onun daha iyi anlaşılmasına yönelik çalışmalara önayak olmuştur. Basra ekolünün önemli temsilcilerinden olan Zeccâc'ın Me'âni'-Kur'ân ve İ'râbuhû adlı filolojik tefsiri de bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkan önemli eserlerdendir. Eserinde Arapça kurallara yer veren müellif, kendince yanlış gördüğü görüşleri sert üslûbuyla eleştirmiştir. Özellikle Ferrâ'ya yönelik ağır ithamlarıyla öne çıkan Zeccâc, bu üslubundan dolayı kimi gramercilerin ağır eleştirilerine maruz kalmış ve bunun sonucunda bazıları tarafından "hadsizlikle" suçlanmıştır. Bu bağlamda Zeccâc'ın, dilbilimsel eleştirilerinde gramer kurallarını ihlal eden şiire ve nesire tolerans göstermediği görülmüştür. "Dilbilimsel Açıdan Zeccâc'ın Ferrâ'ya Yönelik Eleştirileri" adlı çalışmada Zeccâc'ın, Ferrâ'ya yönelik eleştirileri incelenirken bir yandan da onun, hangi eleştirel kavramları seçtiği ve nasıl bir söylem tarzı takındığı da dikkate alınmıştır. Çalışmada tahlîl yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre Zeccâc'ın kendine hâs sert üslubunun diline yansıdığı görülmüştür. Nitekim Zeccâc, nahiv açısından yanlış bulduğu ifadeleri ve bu ifadeleri öne süren Ferrâ'yı eleştirirken, "ilhad", "ikdâm", "batıl", "Arapçada yetersiz", "Arapça bilmeyen", "Kur'ân'ın mânâsına bir teşebbüs", gibi nitelemelere sıkça başvurmuştur. Ferrâ'yı eleştirirken Kur'ân, kıraât, hadîs, şiir, nesir, gibi önemli delillere başvurmuştur. **Anahtar Kavramlar:** Arap Dili, Dilbilimsel Eleştiri, Üslup, Zeccâc, Ferrâ.

Zejjaj's Criticisms Against Ferra from a Linguistic Perspective

Abstract

Arabic, which the divine will chose as the language of revelation, holds a unique position in the hearts of Muslims. It's undeniable that the Qur'an played a significant role in elevating Arabic to a language of respect. Thus, a considerable portion of Arabic's renown is attributed to the Qur'an. However, as Islam spread, deviations from the linguistic rules, referred to as lahn began to emerge within this divine text. Consequently, the necessity for Arabic grammar arose, in the process leading to the initiation of Arabic grammar education and instruction in Basra and Kufa. Through these endeavours, the Qur'an actively contributed to establishing the foundations of language rules, facilitating a deeper comprehension of Arabic. The philological commentary of Zejjaj, one of the important representatives of the Basra school, called Me'ani'-Kur'an and İ'râbuhû, is one of the important works that emerged as a result of these studies. The author, who included Arabic rules in his work, criticized the views he considered wrong with his harsh style. Zejjaj, who was especially prominent with his diatribes against Ferra, was subjected to heavy criticism by some grammarians because of this style and as a result, he was accused of 'impoliteness' by some of them. In this context, in his linguistic criticisms, it was observed that he did not tolerate poetry and prose that violated of grammatical rules. In the study titled 'Zejjaj's Criticisms against Ferra from a Linguistic Perspective', while analyzing Zejjaj's criticisms against Ferra, it was also taken into consideration which critical concepts he chose and what kind of discourse style he adopted. In this study, the analysis method was applied. According to the findings, it has been seen that Zejjaj's unique harsh style is reflected in his language. Indeed Zejjaj, while criticizing the expressions he found incorrect in terms of grammar and Ferra who put forward these expressions, frequently resorted to qualifications such as "ilhad (objection)", "ikdâm (intrepidity)", "falsehood", "inept in Arabic", "not knowing Arabic", "an attempt at the meaning of the Qur'an". While criticizing Ferra, he applied important evidence such as the Qur'an, recitation, hadith, poetry and prose.

Keywords: Arabic Language, Comparative Linguistics, Style, Zajjaj, Fârrâ.

Giriş

Çok yönlü bir kavram olan eleştiri, insanoğlunun tabiatında var olan bir olgudur. Kimi zaman insanlar, kendilerince doğru kabul edilen bazı konularda, başkasını tenkit ederek düşüncelerini karşı tarafa kabul etme eğilimine düşebilmişlerdir. Dolayısıyla fitrî bir tepkime sonucu olarak kendi aralarında birtakım olumsuz eleştirilerde bulunabilmişlerdir. Aslında bu husus, tabii bir durumdur. Zira müspet bir eleştiri, insanlığın ilerleyiş ve gelişiminde etkin rol oynamıştır. Söz misali insanlar, fikir, düşünce ve bilgi alışverişinde bulunarak terakki kaydetmişlerdir. Ayrıca eleştiri yapmada ictimai ve ilmî bazı yararlar da vardır. Zira eleştiri denilen şey, en güvenilir ve en doğru verilere ulaşma mücadelesidir. Üstelik doğru tahlillerde bulunmak ve entelektüel birikim elde etmek adına eleştiri kültürünün kaçınılmaz olduğuna inanan eğitimli ve aydın pek çok insan da vardır. Çünkü bu kişiler, faydalı bir eleştirinin insana, mevzulara yaklaşım noktasında zihnen berraklık sağlayacağını ve ona, konuları tahlil ederken aklî bir meleke kazandıracağını düşünmektedirler.¹ Dolayısıyla eleştirel bakış açısı, ileriye dönük değerli bir adım olarak anlaşılmış ve eleştirinin otonomik bir disiplin olmasının temellerini atmıştır. Gittikçe müstakil bir disiplin halini alan eleştiri, sözlü metot ve kitap yazma yöntemiyle gerek batıda gerekse doğuda bilim insanlarının inceleme sahasına girmiş, ilerlemeler yaşamış ve bu güne dek varlık sahasında kalabilmiştir. Türkçe’de kullanılan eleştiri sözcüğü التَّنْقَاد et-tinkâd kelimesinden alınmış ve "tenkit" şeklinde kullanılmaktadır. Aslı Arapça olan bu kavram, Arapçada daha çok "en-nakd", "el-intikâd", "et-tenakkud" ve "et-tinkâd" şeklinde ifade edilmiştir.² "En-nakd" kelimesinin Arapça klasik sözlüklerde insicam içinde yakın manaları tespit edilmiştir³ ve hepsinin: ‘Saf dinar, gümüş ve akçeleri sahtelerinden; değersiz olanından ayıklamak, bir şeyi ayıplamak, kusur bulmak, bir şeyi özenle tetkik etmek, cevizin içini çıkarmak, parayı nakit olarak vermek ve tartışmak,’ gibi manalar içeren ortak noktası bulunmaktadır. Şunun da ifade edilmesi gerekiyor ki, ‘nakd’ kavramının dinar, gümüş gibi maddelerde gerçek olanı sahtesinden ayırmak anlamında olduğu fark edilmektedir. Bu terim meşhur yergi şairi Ferazdak’ın bir şiirinde geçmektedir. Ferazdak (öl. 114/732), dişi devesini betimlerken bir şiirinde şunları dile getirmiştir:

تَنْفِي يَدَاهَا الْحَصَى فِي كُلِّ هَاجِرَةٍ   نَفْيِ الدَّنَائِرِ تَنْقَادُ الصَّيَّارِيفِ

"Sarrafaların, gerçeğini sahtesinden ayırt etmek için dinarları uzaklaştırması gibi Deve de her öğle sıcaklığında ön ayaklarını çakıl taşlarından uzaklaştırır."⁴

Arap toplumunun altın kullandıkları ve iç içe geçen bu altınları sahtesinden ayırmak için nakd sözcüğünü kullandıkları aktarılmıştır. Bunun yanı sıra nakd terimi, hem sarrâf tarafından dinarları ayırt etme işlemi için hem de şiir tenkidi için kullanılmıştır.⁵ Söz gelimi ‘nakd’ kelimesi Abbasî şairlerinden

¹ Cenân Kuvancı, "Eleştirinin Varoluşsal Anlamı ve Önemi", *Din ve Felsefe Araştırmaları Dergisi* 4/8 (2021), 1-13.

² Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab* (Beyrut: Dâru'l-Meârif, t.y), 3/425-427; Rahmi Er, "Tenkit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/462-465.

³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, ‘‘nkd’’, 3/425-427; Ebu Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l-‘Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgâfûr ‘Attât (Beyrut: Dâru'l-‘İlm, 1990), ‘‘nkd’’, 2/163; Ebu'l-Feyd Muhammed Mürtedâ el-Hüseynî el-Zebîdî, *Tâcu'l-‘arûs min cevâhiri'l-kamûs* (Kuveyt: Daru'l-İlmiyye, 2001), ‘‘nkd’’, 9/230-235; Ali b. İsmail İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Mısır: Daru'l-Me'ârif, 1959), ‘‘nkd’’, 6/193; Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belağ*e (Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), ‘‘nkd’’, 2/297.

⁴ Ebû Bîşr ‘Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-hancî, 1998), 1/27.

⁵ Mehmet Akif Özdoğan, *Klasik Arap Edebiyatında Edebî Tenkit ve İbn Raşîk Kayrâvânî'nin Edebî Tenkitteki Yeri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 6.

Yahya b. Ali el-Müneccim (öl. 215/830) tarafından hem altınları sahtesinden ayırt etmek hem de şiirsel eleştirisi için kullanıldığı bilinmektedir:

رُبَّ شِعْرِ نَقَدْتُهُ مِنْ لَمَّا يَنْ   فُذُّ رَأْسِ الصَّيَّارِفِ الدِّينَارِ

"Sarraf başının dinarı sahtesinden ayırt ettiği gibi ben de nice şiir eleştirisi yaptım."⁶

1. Ebû İshâk ez-Zeccâc

Çoğu kaynakta Zeccâc'ın adı, Ebû İshâk İbrahim b. es-Sirrî şeklinde geçmektedir.⁷ Hicrî 230 yılında başka bir rivayete göre ise hicrî 241 yılında Irak'ın ilim merkezi olan Bağdat'ta doğmuştur. Bağdat'ta büyüyen ve gençliğini burada geçiren Zeccâc, 311 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁸ Babasının ve dedesinin kim olduğu net değildir. Bazı kaynaklar babasının adının Muhammed olduğunu ifade ederken (Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. Sirrî), kimileri ise es-Sirrî olduğunu (Ebû İshâk İbrahim b. Sirrî) nakleder.⁹ Zeccâc, Sâhibu *Me'ânî'l-Kur'ân* ünvanıyla ün yapmıştır.¹⁰ Gençlik yıllarında camcılık mesleğini icra ettiğinden daha çok 'ez-Zeccâc' lakabıyla şöhret bulmuştur.¹¹ Bilhassa nahiv ilminde derinleştiği ilim çevreleri tarafından bilinmektedir.¹² Eğitimine Kûfe'de başlayan Zeccâc, mesleğini icra ederek asgari şartlarda geçimini temin etmiştir.¹³ Kûfe ekolünün en önemli temsilcisi olan Sa'leb'in ders halkasına mütemâdiyen devam etmiştir.¹⁴ Hocaları Sa'leb ile Müberred'le yaşadığı bir olay, tabakat eserlerinde şöyle nakledilmektedir: O sıralarda Basra ekolünün en yetkin dilcileri arasında gösterilen Müberred'in Bağdat'a bir ziyarette bulunacağı haberi, kentin dört bir tarafına yayılmıştır. Tabi bu girişimle beraber Sa'leb ile Müberred arasındaki ilmî münazaralar, daha doğrusu iki âlimin rekabeti de haliyle başlamıştır. Muhallifleriyle yaptığı münazaralar neticesinde ikna edici cevaplar veren Muberred'in etrafında büyük bir kitle oluşmaya başlamıştır. Bu husustan son derece rahatsız olan büyük gramerci Sa'leb, soracağı suallerle Müberred'in ders halkasını dağıtmak, karıştırmak ve dolayısıyla tekrar insanları kendi ders halkası etrafında toplamak istemiştir. Bu dileğini gerçekleştirmek için de

⁶ Özdoğan, *Klasik Arap Edebiyatında Edebî Tenkit ve İbn Raşîk Kayrâvânî'nin Edebî Tenkitteki Yeri*, 6.

⁷ Ebû Se'îd es-Sirâfî, *Ahbâru'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zînî-Muhammed Abdulmun'im Hâfâcî (Beyrut: Mustafa el-Bâlî el-Halebî, 1966), 108; Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan ez-Zübeydî, *Tabakâtü'l-lüğaviyyîn ve'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl (Kahire: Daru'l-Me'ârif, t.y.), 111; Ebu'l-Velîd b. el-Ferdî, *Târihu 'ulemâi'l-Endelus* (Mısır: Daru'l-Misriyyeti, 1966), 1/280; Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuad Seyyid (Beyrut: Müessesetü'l-Furkan, 2009), 2/85; Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşşâr Ma'rûf (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 6/610; Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman Yahya el-Muallimî (Haydar Abad: Meclisü Dâireti'l-Me'ârifî'l-'Usmânî, 1962), 6/270; Abdurrahman b. Muhammed Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-'udebâ*, thk. İbrahim es-Samerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 183; Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâl er-Rûmî Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâi* (Beyrut: Daru Sâdır, 1993), 1/50; İzzüddîn Ali b. Ebî'l-Kerem İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb fî tehzîbi'l-censâb* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenâ, 1955.), 2/60; Ebu'l-Hasan İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'âlâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 1/195; İbn Hallikân, Şemseddîn Ebu'l-'Abbâs, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sâdır, 1968), 1/49; Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, 1964), 2/77; Şemseddîn ez-Zehebî, *Siyeru 'alâmu'n-nubelâ*, thk. Hasan Abdülmennân (Beyrut: Beytu'l-Efkârî'l-Devliyye, 2004), 1/696.

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdâdî, *Târihu medîneti's-selâm* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 6/617-18.

⁹ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâi*, 183.

¹⁰ Nebîl Ebû 'Ameşe, *İbrahim b. es-Sirrî ez-Zeccâc* (Dimaşk: el-Mevsûatu'l-Arabiyye, 2004), 10/264.

¹¹ Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nuhât*, 2/77; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/136.

¹² İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/49.

¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/49.

¹⁴ Ebû İshâk, İbrâhîm es-Sirrî ez-Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbuh*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1998), 1/5.

talebeleri arasında yetenek ve zekâsıyla öne çıkan en zeki öğrencisi Zeccâc'ı seçmiş ve bu görevi ona tevdi etmiştir. Bilahare Zeccâc, Müberred'e gitmiş ve ona Arap dili alanında birtakım sorular sormuştur. Yöneltiği sorulara makul ve ikna edici cevaplar alan Zeccâc, Müberred'in tartışma üslûbuna, zekâsına ve tahlîl gücüne olan hayranlığını gizleyememiştir. Dolayısıyla son nefesini verene dek Müberred'in yanından ayrılmamış ve eski hocası Sa'leb'in yanına bir daha dönmemiştir.¹⁵ Arapçada yetkin olan Zeccâc, sadece *Me'ânî'l-Kur'ân* adlı eseriyle ile değil yazmış olduğu diğer çalışmalarıyla da hem kendi döneminde yaşayan ilim ehlini hem de sonraki dönemlerde yaşamış olanları etkilemiş bir Arap dili uzmanıdır. Arapça ilimlerinde uzman sıfatını haiz olması yaptığı çalışmalarla bilinmiş ve söz konusu alana katkılar sağladığı itiraf edilmiştir. Ayrıca lûgat, etimoloji, anlambilim, tefsir vs. konularındaki tesiri günümüzde hâlâ hissedilmektedir. Bilhassa 1973 yılında *Me'ânî'l-Kur'ân* eserini tahkik edip yayımlayan Mısırlı âlim Abdulcelîl Abduh Şelebî'nin (öl. 1995) bu konudaki gayretleri Türkiye'de akademik çevrelerin, Zeccâc'ın tefsirine yönelik ilgilerini arttırmıştır. Dolayısıyla Zeccâc ve *Me'ânî'l-Kur'ân*'ı, ilim çevrelerinde araştırma konusu olmuştur.¹⁶ Âlimler Zeccâc için övgü dolu ifadelerde bulunmuşlardır. Örneğin, İmam Nevevî (öl. 676/1277), Zeccâc hakkındaki düşüncelerini belirtirken "Ebû İshâk ez-Zeccâc, Arapçada imamdır." şeklinde övgüde bulunmuştur.¹⁷ Muhammed Bakır el-Hansârî'nin (öl. 1313/1895) "O, mâhir ve dalgâlı denizdir"¹⁸ şeklindeki övgü dolu ifadeleri ve Ebu'l-Berekât el-Enbârî'nin "Zeccâc, Arapça ehlinin büyüklerindendir"¹⁹ şeklindeki övgüsü Zeccâc'ın ilmî kişiliğini ortaya koyan sözlerden birkaçıdır. Geride çok önemli eserler bırakan, Arap dili sahasında hizmetleri bulunan ve ehlihîbre şahsiyetler yetiştiren Zeccâc, 311 tarihinde Bağdat'ta Cemâziyelâhir ayının 19'u Cuma günü vefat etmiştir.²⁰

1.1. Eserleri

Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhû: Zeccâc'ın günümüze kadar ulaşan en kıymetli eseri *Me'ânî'l-Kur'ân* ve *İ'râbuhû* adlı filolojik tefsiridir. Bu çalışma, Kur'an ayetlerini sarf, nahiv, beyân ve *me'ânî* noktasında ele alan ve filofik tefsir çalışmaları arasında en kapsamlı eserlerdendir. Zeccâc'ın *Me'ânî'l-Kur'ân*'ında daha çok filolojik yapı baskındır. Zeccâc'ın en değerli eseri olup ve ünü her tarafa yayılmıştır. Nitekim bu alanda yazılmış çok yönlü bir çalışma Zerkeşî (öl. 794/1392) tarafından da itiraf edilmiştir. Kendisi *el-Burhân* eserinde *Me'ânî'l-Kur'ân*'ı, "Zeccâc'ın *Me'ânî'l-Kur'ân*'ının bir benzeri daha telif edilmemiştir." ifadesiyle övmüştür.²¹

---

¹⁵ İsmail Durmuş, "Müberred", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2006), 31/432.

¹⁶ İbrahim Yıldız, "Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri", *Harakani Dergisi* 2 (2014), 83-108.

¹⁷ Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref el-Hizâmî en-Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâi ve'l-luga* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 2/170.

¹⁸ Muhammed Bakır el-Hansârî, *Ravdâtu'l-cennât*, thk. eş-Şerif el-Fadıl (İsfahan: Daru'n-Neşr, h. 1382), 1/157.

¹⁹ İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakati'l-'udebâ*, 490.

²⁰ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 1/130; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'n-nahviyyîn ve'n-nuhât*, 1/413.

²¹ Bedreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahâdir b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dârü't-Turâs, 1984), 2/148.

1.2. Diğer Eserleri

Tefsîru esmâ'illâhi'l-husnâ,²² *Kitâbu'l-ibâne ve't-tefhîm 'an ma'âni Bismillâhirrahmânirrahîm*,²³ *Kitâbu halkı'l-insân*,²⁴ *Kitâbu halkı'l-feres, mâ summiye min câmi'il-man'ik*,²⁵ *Kitâbu'l-envât*,²⁶ *el-Muşelleş fi'l-luga*,²⁷ *Kitâbu'l-ezdâd*,²⁸ *Kitâbu'l-iştikâk*,²⁹ *Kitâbu'l-emâlî*,³⁰ *er-Red 'âlâ Sa'leb fi'l-fasîh*,³¹ *Kitâbu'l-arûz*,³² *Kitâbu'l-Farq beyne'l-muzekker ve'l-mü'ennes*, *Kitâbu'l-elfâz*, *Kitâbu hurûfi'l-me'ânî*, *Kitâbu'l-kâfi fi esmâ'i'l-kavâfi*, *Kitâbu muhtasar fi'n-naḥvi*, *Kitâbu şerḥ-i memdûd*, *en-nevâdiru'l-mufîde*, *Kitâbu'l-efvâh*, *el-Vakf ve'l-ibtidâ'*, *Mâ yensarîfu ve mâ lâ yensarîfu*, *Sırru'n-naḥvi*, *er-Red 'ale'l-Müberred adlı eserleri mevcuttur*.³³

2. Zeccâc'ın Ferrâ'yı Eleştirirken Kullandığı Bazı Kavramlar

Ferrâ³⁴, nahiv ilminde önemli bir figür olmasına rağmen, Zeccâc'ın katı eleştirilerinden kurtulamamıştır. Pekçok konuda Ferrâ'ya itirazlarda bulunmuş, fakat aşağıda ele alınacağı üzere bazı itirazları eleştiriden ziyade *ilmî hakaret* içermektedir. Çünkü o, herhangi bir konuyu izah ederken katı bir dil ortaya koymuştur. Hatta diğer Arap dili âlimlerini de eleştiren Zeccâc, Ferrâ söz konusu olduğunda bir hayli hiddetlenmiş ve doğal olara üslubu diline yansımıştır. İfade doğru mudur bilinmez fakat adeta Ferrâ'ya karşı mezhep taasupluğu yapmıştır. Dile dair konularda öne sürdüğü kanıtlarla izlediği yöntem bir hayli manidar hissedilmiştir. Zira Ferrâ aleyhine yönelik kullanılan sözcükler arasında *ikdâm*, *ilhâd*, *Arapçada yetersiz*, *lûgat bilmeyen* ve *batıl* gibi ifadeler bulunmaktadır.

2.1. İlhâd ve İkdâm

İlhâd kavramı, sözlükte *yönelmek*, *meyletmek* ve *hak yolundan sapmak* gibi manaları kapsamaktadır.³⁵ İf'âl babından olan *أَلَحَّ* fiili, farklı har-i cerlerle kullanılınca değişik manalar iktiza

---

²² Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 11/416-417.

²³ Ebû İshâk İbrâhîm es-Serrî ez-Zeccâc, *Kitâbu'l-ibâne ve't-tefhîm 'an ma'âni Bismillâhirrahmânirrahîm*, thk. Abdulfettâh Selîm (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2003), 8-27.

²⁴ Ebû İshâk İbrâhîm es-Serrî ez-Zeccâc, *Kitâbu'l-halkı'l-insân*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâi (Bağdat: Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmiyyi'l-'Irâkî, 1963), 5/106-155.

²⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 1/62.

²⁶ Ebû İshâk İbrâhîm es-Serrî ez-Zeccâc, *Fe'altu ve ef'altu* (Beyrut: Mektebetü's-Sekâfe, 1995), 24.

²⁷ Emrullah İşler, "Zeccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 44/173-174.

²⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/160.

²⁹ İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/165.

³⁰ Zeccâc, *Fe'altu ve ef'altu*, 25.

³¹ Zeccâc, *Fe'altu ve ef'altu*, 25.

³² İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 1/165.

³³ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 66; Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, 6/614; Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 1/63.

³⁴ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Kûfe dil mektebinin en seçkin temsilcilerinden biridir. Ferrâ, nahiv, sarf, kırâat gibi konularda söz sahibi olup Kûfe ekolüne nihaî şeklini veren kişilerden sayılmıştır. Bkz. Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügâviyyîn*, 143. Pek çok Arap dili âlimleri tarafından takdire mazhar olmuş ve hakkında övgüyle bahsedilmiştir. Mesala Kûfeli Sa'leb, "*Ferrâ olmasaydı Arap dili olmazdı*" diyerek onu övmüştür. Bkz. Carl Brockelmann, *Târihü'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Beyrut: el-Hey'etu'l-Mısriyye, 1993), 526. Muasır Sümâme b. Eşres onun hakkında şöyle der: "*Ferrâ'yla oturup lûgat hakkında münakaşa ettik. Adeta bir denizdi. Nahiv konusunda da tartıştık. Çağının biricisiydi. Fıkıh mevzusunda münazara yaptık. Fıkıha dair tüm ihtilaflara muttaliydi. Astronomi mevzusunda mâhirdi. Tıp alanında mutehassıstı. Eyyâmu'l-'Arab, şiiirler ilminde ve ahbarda dahiydi.*" Bkz. Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Kâhire: Daru'l-Me'arif, 1992), 193.

³⁵ Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Faris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Beyrut: Daru'l-Kutub, 2009), 5/236; Ebû Bekr Muhammed b. Şemsuddîn er-Râzî, *Muhtâru's-sehâh* (Dimeşk: Dâru'l-Feyhâ, 2010), 402.

etmektedir. Örneğin, *ilâ* harf-i ceriyle kullanılınca *ilticâ etmek*, *meyletmek* anlamlarına; *fî* harf-i ceriyle kullanılınca da, harf-i cerden sonra mecrur konumunda olan ifade için *sapmak*, *haram işlemek* gibi manalara gelmektedir.³⁶ Mesela, *ilhâd* sözcüğü ism-i fâil şeklinde Emevî dönemi hiciv şairlerinden olan Nuhayle Humeyd el-Erkâd tarafından bizzat şu şekilde kullanılmıştır:

لَمَّا رَأَى الْمُلْحِدُ حِينَ الْحَمَا   صَوَاعِقَ الْحَجَّاجِ يَمْطُرُنْ دَمَا

"Mülhid (Zübeyr), Kâbe'ye sığınırken Haccâc'ın kan yağdıran yıldırımlarını görünce."³⁷

Yine aynı şair Haccâc es-Sekafî'yi metheden başka bir mısradan *ilhâd* sözcüğüne tekrar yer vermiştir:

قَدْ نِي مِنْ نَصْرِ الْخُبَيْبَيْنِ قَدِي   لَيْسَ الْإِمَامُ بِالشَّحِيحِ الْمُلْحِدِ

"Her iki Hubeybin; (Abdullah b. Münzir ve Musab b. Münzir), yardımları yeter bana. İnkârcı ve cimri olan biri imam/önder olamaz."³⁸

Yukarıdaki ifadeler nazara alınınca *ilhâd* sözcüğünün *hakkın yolundan sapmak* olduğu anlaşılmaktadır. İşte Zeccâc'ın da bu ifadeyi kullanarak Ferrâ'ya karşı çok ağır bir ithamda bulunduğu tespit edilmiştir. Fakat bu kavramı *ikdâm* kelimesiyle bir arada kullanmış, dolayısıyla söz konusu *ikdâm* kelimesi ele alınınca her ikisine de geniş yer verilecektir.

İkdâm kelimesine gelince, *if'âl* sîgasıyla ve *على* harf-i ceriyle kullanılınca *bir kişiye hücum etmek*, *saldırmak* gibi mânâları içermektedir. شَجَعَ عَلَى الْأَمْرِ: أَقْدَمَ (Bir işe atıldı. Yani atılğan olarak cüretkâr davrandı.)³⁹ Örneğin Zu'r-Rumme bir şiirinde bu kelimeyi hücum anlamında kullanmıştır:

وَلَكِنْ إِقْدَامِي إِذَا الْخَيْلُ أَحْجَمَتْ   وَضَرْبِي إِذَا مَا الْمَوْتُ كَانَ قِدَا الشَّبْرِ

"Ancak at geri durduğunda benim saldırımı, ölüm bir karış yakınımdayken darbemi bir görseydin!"⁴⁰

Yukarıdaki mısradan görüldüğü üzere *ikdâm* sözcüğü *saldırı*, *hücum* manalarına gelmektedir. Bu kelime meşhur mu'allaka şairi Antere b. Şeddâd'nın mu'allaka'sında yer almaktadır. Emir kipiyle geçen sözcük *hücum*, *saldırı* manalarında kullanılmıştır:

وَلَقَدْ شَفَى نَفْسِي وَأَذْهَبَ سُقْمَهَا   قِيلُ الْفَوَارِسِ: وَيَكْ عُنْتَرُ أَقِيمْ

"Bana şifa oldu ve nefsimde (gönümde) yer alan hastalıkları yok etti atlıların: 'Ey Antere! Yazıklar olsun sana, saldırsana!' demeleri."⁴¹

Zeccâc, söz konusu iki kelimeyi Ferrâ'ya yönelik şu şekilde kullanmıştır:

"هَذَا إِقْدَامٌ عَظِيمٌ عَلَى كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى، هَذَا الْإِحَادُ فِي اسْمِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ" Bu, Allah'ın ismi hakkında hak yoldan sapmaktır. Bu, Allah'ın kitabına yönelik cür'etkâr bir saldırdır."⁴²

³⁶ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Abdulhamid el-Hindâvî (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003), 4/73.

³⁷ Ferâhidî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 4/73.

³⁸ Behâuddin Abdullâh b. 'Akîl, *Şerhubnu 'Akîl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2017), 1/120.

³⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 17/555.

⁴⁰ Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, 2/60.

⁴¹ Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *el-Mu'allekâtü's-seb'* (Beyrut: Lecenet'ü-Tahkîk, 1992), 143.

⁴² Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/332.

Aslında yukarıda yer alan katı ve ağır yergiler, A'raf suresi 180. âyetinde yer alan وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ 'Onun (c.c) isimleri hakkında sapkınlığa girenleri terk edin, bırakın' ifadesini akıllara getirmektedir. Zira bu âyet okununca Zeccâc'ın yüksek perdeden eleştirel konuşması bayağı mânidardır. Bu nedenle ılımlı bir yaklaşımın tercih edilmesi fevkalade mühimdir. Çünkü bu gibi eleştirilerin hem ahlakî hem de itikadî olumsuz sonuçlar doğuracağı kanaatindeyiz.

Öyle ki, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîr'l-kitabi'l-'azîz* adlı tefsirin yazarı İbnu'l-'Atiyye el-Endelusî (ö. 541/1147), Zeccâc'ın yapmış olduğu yüksek sesli eleştirisine kayıtsız kalamamış ve Bu eleştirinin hak merkezli bir çıkış olmadığını vurgulayarak Zeccâc'ı "Bu, adeta bir hadsizliktir" sözleriyle yermiştir.⁴³

Konu şudur:

اللَّهُمَّ sentezi, lafzatullâh الله ve يا nidasıdır. Zeccâc, يا nida harfinin اللهم sözcüğüyle beraber kullanımına onay veren Ferrâ'yı hedef tahtasına koymuştur. Zeccâc, Al-i 'İmrân suresinin 26. âyetini ele alırken eleştirilerini de sıralamıştır. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ

"Deki: Ey mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Mülkü dilediğine verirsın, dilediğinden çekip alırsın."

Zeccâc, اللهم terkihi üzerinde durmuştur. mim mîm harfinin fetha; ها ha harfinin ise damme üzere olduğu bir sıra nahivle ilgili malumat verdikten sonra kavramın illeti/nedeni hakkında bazı argümanlar ileri sürmektedir. Bu konuda hem Basra hem de Kûfe dil mekteplerinin mevzuuya hangi açıdan ve nasıl yaklaştıkları noktasında birtakım veriler sunmuştur. Zira sonundaki şeddeli mim'in kaynağı hakkında her iki ekol de görüş ayrılığına düşmüşlerdir.

Bilahare Zeccâc, eleştiri ve tahlil yapmak sadedinde konuyu ele almıştır. Müntesibi olduğu ekolün kabul görmüş görüş ve fikirlerine arka çıkıp ileri sürdüğü iddiayı güçlü bir zemine oturtmuştur. Buna karşı savları ise yetkinliğini ve dil sahasındaki otoritesini kullanarak nesnel bir zeminde çürütmeye çalışmaktadır.⁴⁴

Bu kavramın sebebi/illeti hakkında kimileri (Ferrâ) يا الله أَمَّا بخير (Allah'ım bize hayır ver) demiştir. Bu, Kur'ân-ı 'Azîm'e cüretkâr bir saldırıdır ve Allah Teâlâ'nın ismi hakkında eğri yola girmek; sapmaktır! Zira Araplar, يا الله اغفر لنا derler. Araplardan hiç kimse اللهم إلا ve ya اللهم يا gibi ifadeler kullanmamıştır. Halîl, Sîbeveyhi ve ilmine itimat edilen tüm gramer âlimleri اللهم terkihinin يا الله olduğunu söylemiştir. Onlar, şeddeli mim harfinin nida olan يا harfinden bedel olduğunu vurgulamışlardır. Çünkü hem يا hem de şeddeli mim harfinin beraberce kullanımına rastlamamışlardır.⁴⁵

Ayrıca Zeccâc, Ferrâ'nın delil olarak öne sürdüğü bir şiiri ise kail-i meçhul olduğu gerekçesiyle ret etmektedir.⁴⁶

---

⁴³ Ebû Muhammed İbnu'l-'Atiyye el-Endelusî, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîr'l-kitabi'l-'azîz*, thk. Abdusselam Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2001), 1/345.

⁴⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/332.

⁴⁵ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/332.

⁴⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/332.

Her وما عليك أن تقولي كلما صليت وسبحت يا اللهم ما اردد علينا شيخنا مسلماً Şahıs, kendisine birilerinin namaz kılıp tespih çekince: ‘Ey Allah’ım! Efendimizi sağ salım bize geri gönder’ deseydin ne olurdu sanki! gibi şiirler irat ettiğini iddia etmektedir. Bu gibi söyleyeni bilinmeyen şiirlerle bu işler yürümez.⁴⁷

Esasen Basra dil mektebi âlimleri, bu kullanımı kötü kabul etseler de bu tarz kullanımların sadece kafiye uysun diye şiirde cârî olabileceğini aktarmışlar ve üzerine kıyasın yapılmasının yanlış olacağı fikrini öne sürmüşlerdir.⁴⁸

Bu mevzuda nahiv âlimleri farklı iki görüşe sahiptirler.

Birincisi; *اللهم* kelimesindeki mim, *يا* harfinden bedeldir. Bu görüşün sahipleri Basra ile Bağdat ekolü gramercileridir: Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi,⁴⁹ Müberred,⁵⁰ İbn Serrâc (öl. 316/929),⁵¹ Zeccâcî,⁵² Sîrâfî (öl. 368/979),⁵³ Fârisî,⁵⁴ İbn Cinnî,⁵⁵ İbn Şecerî (öl. 542/1148),⁵⁶ ‘Ukberî (öl. 616/1219),⁵⁷ İbn Ya‘îş (öl. 643/1245),⁵⁸ ve Şelûbîn/eş-Şelebîn (öl. 645/1247)⁵⁹ gibi yetkin dilcilerin seslendirdiği görüştür. Bu Arap dili âlimlerin argümanları kıyas ve semâ’ delilleridir. Bu iki delili kullanarak gereken notları düşmüşlerdir. Semâ’ delilini, Enfal suresi 32. ve Zümer suresi 46. âyetlerini⁶⁰ temel alarak öne sürmüşlerdir. Kûfe mektebinin iddia ettikleri tezi ise az önce de üzerinde durulduğu gibi şâz olarak nitelendirmişler ve böyle bir durumun salt mısra vezinlerinde tertibinin sağlanması adına ortaya çıkabileceğini vurgulamışlardır. Ayrıca Basralı dilciler, böyle bir durumun esasen hem Arap şiirinde hem de nesrinde olamayacağını da ifade etmişlerdir. Bununla beraber kıyas delilinin de buna engel olduğunu aktaran Basralı âlimler, *يا* harfinin harf-i medden olduğunu, *ميم* harfinin de gunne sıfatını haiz olduğu sebebiyle onun da med harfine benzediğini aktarmışlardır. Zira ikisi de iki harf üzeredir. Dolayısıyla biri diğerrinin yerini alabilir. Ama birlikte kullanılmasının kıyas adına tutarsız olacağını ifade etmişlerdir.⁶¹ Hem Kûfeli dil âlimlerinin tezlerinin doğru olması durumunda birden fazla hazf

⁴⁷ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, 1/380.

⁴⁸ Kasım b. Muhammed b. Mübaşir el-Vâsîtî ed-Darîr, *Şerh‘ul-Luma‘ fi‘n-nahv*, thk. Recep Osman Muhammed (Mısır: Mektebetü‘l-Hancî, 2000), 146.

⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/196.

⁵⁰ Ebu‘l-Abbâs Muhammed b. Yezid Müberred. *el-Muktadab*, thk. Muhammed Abulhalık (Beyrût: ‘Alemlü‘l-Kutub, t.z.), 4/239.

⁵¹ Ebû Bekr Muhammed b. Sehl İbn Serrâc, *el-Usûl fi‘n-nahv*, thk. El-Fetlî (Beyrut: Müessesetü‘r-Risâleti, 1996), 1/338.

⁵² Ebu‘l-Hasan Ali b. Mü‘min İbn Usfûr el-İşbîlî, *Şerhu‘l-cümel*, thk. Fevâz Şi‘âr (Beyrut: Daru‘l-Kutubi‘l-İlmiyye, 1968), 1/164.

⁵³ Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Şerhu kitâbi Sîbeveyh*, thk. Muhammed Ali er-Rih-Tâhâ Abdurraûf (Kahire: Daru‘l-Kutub, 1879), 2/86.

⁵⁴ Ebû ‘Ali el-Fârisî en-Nahvî, *el-Mesâilu‘l-müşkile*, thk. Yahyâ Murâd (Beyrût: Dâru‘l-Kutubi‘l-‘İlmiyye, 1988.), 159.

⁵⁵ Ebû‘l-Feth Osmân, İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâc (Beyrut: ‘Alemlü‘l-Kutub, 2006), 280.

⁵⁶ Hibetullah b. Ali b. Hamza İbn Şecerî, *el-Emâlî*, thk. Mahmud Muhammed et-Tannâhî (Kahire: Mektebetü‘l-Hancî, 1996), 2/340.

⁵⁷ Ebu‘l-Bekâ‘ el-‘Ukberî, *et-Tebyîn fi‘l-râbi‘l-Kur‘ân*, thk. Ali Muhammed Beccâvî (Beyrut: Daru‘l-Cîl, 2005), 449.

⁵⁸ Muvaffakuddîn İbnu‘l-Ya‘îş en-Nahvî, *Şerhu‘l-mufasssal* (Beyrut: Âlemlü‘l-Kutub, t.y.), 2/20.

⁵⁹ Ebû Ali eş-Şelûbîn, *et-Tevtiyetu*, thk. Yusuf Ahmed el-Mutavva‘ (Kuvayt: Daru‘l-Kalem, 1981), 289.

⁶⁰ -Enfâl 32. Ayet: *هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا جَارَءَ مِنَ السَّمَاءِ أَوْ اِئْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ* -“Ey Allah’ım, eğer şu (Kur’an) senin katından inmiş hak (kitap) ise hemen üzerimize gökten taş yağdır veya bize elem dolu bir azap getir” demişlerdi.) ve *قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ* -Zümer 46. Ayet: De ki: Ey göklerin ve yerin yaratıcısı olan, gaybı da, görünen âlemi de bilen Allah’ım! Ayrılığa düştükleri şeyler konusunda kulların arasında sen hükmedersin.) ayetlerinde yer alan *اللَّهُمَّ* ifadesi.

⁶¹ Ebu‘l-Hasan Muhammed b. Abdillâl İbnu‘l-Verrâk, *el-‘İlel*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Daru‘l-Fikri‘l-Mu‘âsir, 2005), 200.

gerçekleşmiş olacak ki, bu da farklı bir kullanımın mümkün olduğu yerde bu yola (hazf) başvurma'nın caiz olmadığı sonucunu doğuracaktır. Böylelikle söz konusu gerekçelerle Basralılar tarafından reddedilmiştir.⁶²

Başta Ferrâ olmak üzere ikinci görüşe sıcak bakan Kûfeli dilcileri, اللهم terkiğine farklı bir pencereden bakmışlardır. Onlar, اللهم ifadesindeki ميم harfinin hazf edilmiş bir cümleye bedel olarak gelen kelime olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca Kûfeli dilcilere göre az önce zikredilen harf, Basralı dilcilerin söylediği gibi يا harfinden ivaz değildir. Aslında kelimenin aslı يا الله أمنا بخير şeklinde olup münâda'dan sonra tahfiflik (hafiflik) için cümle hazfedilmiş ve şeddeli ميم harfi ivaz olarak kalmıştır iddiasını öne sürmüşlerdir.⁶³ Ferrâ, bu durumu *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde aynen şöyle dile getirmiştir:

Araplar اللهم kelimesini nasbeler okurlar. Bazı gramerciler de mansûb olma sebebini şöyle dile getirirler: 'Sonuna iki mîm harfi eklenmiştir; zira اللهم kelimesi, nida harfi يا ile beraber kullanılamaz. Yani يا زَيْد veya يا عَبْدَ اللَّهِ denilebiliyor iken اللهم يا denilemez. Bu ise ziyade edilmiş iki م harfinin يا harfine bedel olduklarını gösterir.' Bizim nezdimizde ise durum oldukça farklıdır. Lafzâtullahın sonuna أم emir fiili eklenmiştir. Bunun aslı يا الله أمنا بخير şeklindedir. İlk zamanlar bu şekilde kullanılmıştır. İlerleyen zamanlarda ise اللهم şeklini alarak son haliyle kullanagelmiştir.⁶⁴

Bağdat ekolünün değerli temsilcilerinden İbnu'l-Enbârî de Ferrâ ile aynı görüşü paylaşmaktadır.⁶⁵

Zeccâc'ın, Ferrâ'yı kast ederek 'kimileri ileri sürdüğü iddiaları kanıtlamak adına söyleyeni bilinmeyen şiirlerle kendini savunuyor', şeklinde söylediği sözün kabul edilmesi hak yanlısı bir tavır olmayacaktır. Çünkü Ferrâ'nın naklettiği şiiri, Ebû Zeyd Saîd b. Evs el-Ensârî (öl. 215/830) de *Nevâdir fi'l-Luga* adlı kitabında zikretmiştir. Ne var ki kendisi de Ferrâ'nın aktardığı şiiri her hangi bir şaire nispet etmemiştir.⁶⁶ Ancak Arap gramerciler tarafından bu durumun delil değeri taşımadı anlamına gelmez. Örneğin, Sîbeveyhi'ye ait *el-Kitab* adlı eserinde onlarca söyleyeni bilinmeyen şiirler söz konusudur. Fakat buna rağmen nahiv âlimlerinden hiç kimse bunu kınamamışlar ve de delil olarak reddetmemişlerdir.⁶⁷ Bağdâdî ilgili meselede şu sözlere yer verir: "Şahid-i meçhul (söyleyeni belli olmayan şiir) şayet Sîbeveyhi gibi sikâ/güvenilir birinden nakl edilmişse kabul edilir; yok, eğer onun seviyesinde olmayan birinden nakledilmişse ret edilir."⁶⁸ Zihin kurcalayıcı bu iddianın şuna cevap vermesi gerek: Ferrâ da Sîbeveyhi gibi sikâ değil midir?

Halîl b. Ahmed ve öğrencisi Sîbeveyhi gibi Basra medresesinin yetkin şahsiyetleri ile ve Kisâî ve Ferrâ gibi Kûfe medresesinin otoriteleri, اللهم ifadesi mevzusunda birbirinde farklı iddialar öne sürmüşleridir. Basralıların tetkik ve gözlemleri bu açıdan ilgi çekicidir. Bu gerekçeyle Basralı dilcilerin görüşünün daha keskin olduğu kanısındayız. Lakin Zeccâc'ı, kullanmış olduğu bu üslup sebebiyle hakkaniyetli bulmuyoruz. O derece ki; Me'âni'l-Kur'ân üzerinde incelemeler yapan ve bu gibi konulara

---

⁶² Ebu'l-Bekâ' el-'Ukberî, *Mütteba' fi şerh'l-luma* (Kahire: Daru'l-Kalem, tz.), 2/495.

⁶³ İbnu'l-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâil'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn*, 279.

⁶⁴ Ebu Zekeriyâ, Yahyâ b. Ziyâd Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî-Muhammed Ali en-Neccâr (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1955), 1/202.

⁶⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kasım el-Enbârî, *ez-Zahir fi me'ânî kelimâti'n-nâss*, thk. Dr. Hatim Salih (Beyrut: Müessesetü'r-Risaleti, 1992), 50.

⁶⁶ Ebû Zeyd el-Ensârî, *Nevâdiru fi'l-luga*, thk. Muhammed Abdulkadir (Beyrut: Daru's-Şuruk, 1981), 450.

⁶⁷ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 63.

⁶⁸ Abdulkadir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2006), 1/178.

temas eden yakın dönem araştırmacıları da Zeccâc'ın dilini ağır ve haksız bulmuşlardır. Kimisi onu, Ferrâ'ya karşı açık bir taassup yapmakla suçlamıştır.⁶⁹

Muhammed S'ad es-Seyyid de bu konuya müdahil olan araştırmacılardandır. Kendisi, söyleyeni bilinmeyen şiirlerle alakalı bir tespitte bulunarak Ferrâ'ya desteğini sunmuştur:

Bu meselede (söyleyeni bilinmeyen şiirler konusunda) nahiv âlimlerinin icma'ına uymak gerekir. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, Ferrâ, hayat boyu ihticâc çağında yaşamış bir Arap dili âlimidir. Hatta daha da ileri gitmek istiyorum. Kendi çağında da her hangi bir şaire ait mısraı ona malum olmaması mantık dışıdır. Ne var ki, vakit araya girince yani şiiri rivayet eden ile şiiri söyleyenler arasına uzun bir vakit girince, şiirin nispetinde bazı problemler olabiliyor. Diğer yanda bizler bilmekteyiz ki İbn Cinnî gibi Arap dilinde ehlihibre olanlar, Kûfeli gramercileri 'Arap şiirlerini en iyi bilenler ve o şiirler hakkında bilgi sahibi olanlar' şeklinde vâsf etmişler; onları takdire şayan bulmuşlardır. Bu nedenledir ki Ferrâ'nın naklettiği şiir kail-i meçhul olsa da -Allah Teâlâ daha iyi bilir- delildir.⁷⁰

Basra ve Kûfe medresesi temsilcilerinin mevzuyla ilgili kanaatlerini açıklanmaya çalışıldı. Bunun yanında bir üçüncü iddia daha vardır. Bu iddia İbn Kayyım el-Cevziyye (öl. 751/1350) tarafından dile getirilmiştir. Kendisi, اللهم ifadesindeki ميم harfinin yüceltme ve övme için eklendiğine dair bir rivâyet aktarmıştır. Nasıl ki زرقم ve الإبنم sözcükleri sırayla *masmavi* ve *oğlumm* anlamlarını iktiza ediyor, aynı şekilde اللهم ifadesi de *Allah'ımm* gibi bir anlam içeriyor denebilir. Aslında İbn Kayyım, naklettiği bu iddiayı bizzat kendine nispet etmemiştir. Çünkü kendisi rivâyeti naklederken من أجل ذلك زيدت açıklamasını yapmıştır. Yani 'yüceltme için bu ميم harfi ilave edildi' demiştir.⁷¹ Tabi bu görüşe Ferrâ atıfta bulunmuş, illet yönünden farklı bir pencereden bakmış ve demiştir ki "şayet bu harf nidâ harfine bedel getirilmiş olsaydı nidâ harfi isimden sonra gelmiş olacaktı. Bu hal caiz değildir." Yani Ferrâ, Basrîlerin 'şeddeli mim, yâ nidâ harfinden bedeldir' tezini şöyle tevil etmiştir: الله يا. Ayrıca Ferrâ bu hususun Basralıların savına göre şunun gibi olacağını ifade etmiştir: بَكْرُم ve زَيْدُم (يا زَيْدُ ve يا بَكْرُ). Dolayısıyla böyle kullanımının hatalı olduğunu ifade etmiştir.⁷²

2.3. Lügat Bilmeyen

Zeccâc'ın lügat bilmeyenden kast ettiği şey Arapçayı bilmemektir. Bu tenkidin Ferrâ gibi mühim bir dilci için dile getirilmesi gerçekten de düşündürücüdür. Çünkü Ferrâ, kendi alanında yetkin bir Arap dili âlimidir. Zeccâc, "هذا قولٌ من لا يدري اللغة" Bu, Arapça bilmeyenin sözüdür!" eleştirisini yaparken tabirini kullanmıştır. Yapılan araştırma neticesinde bazı insanlar ibaresindeki bazılarının kimler olduğu tespit edilmeye çalışıldı. Araştırma sonucunda bu kişilerin başında, Şevki Dayf'ın ifadesiyle 'entelektüel kişilik'⁷³ olan Ferrâ vardır. Ferrâ, Zeccâc'ın en çok eleştirdiği kişilerin başında gelmektedir. Öyle ki, yakın dönem araştırmacılarından Ali b. Hüseyin el-Emîr, Ferrâ'nın ve Zeccâc'ın *Me'ânî'l-Kur'ân* adlı eserlerini okumuş ve şöyle bir sonuca vardığını açıklamıştır:

---

⁶⁹ Adil Ali Mansur, *Ta'akkubat'z-Zeccâc 'alâ'l-Ferrâ* (Kahire: Kâhire Üniversitesi, Külliyyetü Dâri'l-'Ulûm, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 135.

⁷⁰ Muhammed S'ad es-Seyyid, *ed-Dersu'l-Lügavî fi Me'ânî'l-Kur'ân li'l-Ferrâ* (Kâhire: İskenderiye Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1996), 167.

⁷¹ Eymen Abdurrezzak eş-Şevâ, *el-İmam İbn'l-Kayyım ve ârâuhu'n-nahviyye*, thk. Mazın el-Mübarek (Kahire: Darü'l-Beşair, 1995), 389.

⁷² Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/202.

⁷³ Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, 196.

diyerek itirazda bulunmuştur.⁸⁰ İbn 'Atiyye de Ebû Hayyân ile aynı fikirde olup Ahfeş'i ağır bir dille tenkit etmiştir.⁸¹

Aslında Ferrâ'nın ifadelerinden "ben bu görüşteyim" gibi bir mânâ anlaşılmamaktadır. O, sadece bu fiilin, *ilâ*, *li* ve *'an* gibi farklı harf-i cerlerle kullanıldığını ve böyle farklı bir mânânın, Arapçada müsta'mel olduğunu nakletmiştir.

Nihayetinde bu ifade hakkında değişik yorumlar yapılmış olsa da âyetteki sözün bağlamı, Hz. Muhammed'in uygulaması ve ehl-i sünnet âlimlerinin görüşleri Zeccâc'ın en azından *fetva cihetiyle* haklı olduğunu göstermektedir. Belki filolojik bağlamda Ferrâ'nın iddia ettiği rey de sahîh olabilir. Zira Ferrâ'nın sentaks, morfoloji, lügat, kıraat, şiir, nesir gibi Arapça ilimlerinde önemli bir kişilik olduğu tüm dilciler tarafından kabul edilmiştir.

2.4. Arapçada Yetersiz

Zeccâc, Ferrâ'ya yönelik yine ağır bir eleştiride bulunmuştur:

فَيُظَنُّ ضَعِيفَ الْعِلْمِ بِاللُّغَةِ أَنَّ مَعْنَاهُمَا وَاحِدٌ Arapçada (lügat ilminde) kifayetsiz olan, bu iki kelimenin (إلى cer harfinin مع anlamında oluşu) anlamlarının aynı olduğunu zannetmiştir!⁸²

Şöyle ki, Allah Teâlâ 'Al-i 'İmrân suresinin 52. âyetinde şöyle buyurmaktadır:

فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ

"İsa, onlardaki inkârcılığı sezince: Allah yolunda bana yardımcı olacaklar kimlerdir? dedi."

Evet, tartışmaya mahal olan mesele âyette geçen إلى harfinin مع harfiyle aynı anlamına gelebileceği meselesidir. Ferrâ, bu âyeti tefsir ederken durumu, "وهو وجه حسن" / bu, güzel bir perspektiftir" şeklinde nitelemiştir.⁸³

Bazı Arap dili âlimleri, أنصار kelimesinin نصر kelimesinin çoğulu olduğunu söylemişlerdir. Bu nedenle söz konusu âlimlere göre bu kelimedenden, المصدر (master) murad edilmiştir. Böyle olunca da muzâfın hazf edilmesi gerektiğini ifade edene âlimler, âyeti şu şekilde takdir etmişlerdir: من أصحاب نصرتي إلى الله. Bunu bu şekilde ifade edenlerden biri Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî'dir.⁸⁴

Zeccâc, âyeti tahlil ederken böyle bir durumun olması halinde anlamın değişeceğini söylemiş ve Allah'ın yardımına kendi yardımının da eklenmiş olacağını ifade etmiştir:

Tefsirde إلى harfi cerrinin مع harfiyle aynı anlamda olabileceği aktarılmıştır. Ancak onların bu iddiasının hiç bir kıymeti yoktur. Çünkü böyle bir şey söz konusu olursa anlam değişecek ve 'Allâh Teâlâ'nın yardımının yanı sıra kim kendi yardımını bana katar' gibi farklı bir mana çıkacaktır. Zira إلى gaye (sınırı ifade eder) için iken مع, bir şeyin başka bir şeye katılmasını gerekli kılar. Evet, harflerin birtakım manaları elde etmek için birbirlerinin yerlerine geçebilecekleri doğrudur ancak burada bu

---

⁸⁰ Ebû Hayyân, el-Endelusi, *el-Bahru'l-muhît*, nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1992), 5/434.

⁸¹ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 5/343.

⁸² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/351.

⁸³ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/90.

⁸⁴ Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî, *el-İmlâ mâ men bihi'r-rahmânu min vucûhi'l-i'rabi ve'l-kıraâti* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tz.), 1/136.

durum söz konusu değildir. Dolayısıyla lügat ilminde kifayetsiz olan biri, bu iki kelimenin anlamlarının aynı olduğunu zannetmektedir!⁸⁵

Bu eleştiriler verilen hükme yönelik olduğu gibi bu hükmü verene karşı da yapılmıştır. Zeccâc, açıkça isim kullanmasa da tenkitlerinin Ferrâ'ya yapıldığı malumdur. Zira Ferrâ dışında araştırdığımız kadarıyla kimse bu iddiayı ortaya atmamıştır. Hatta bazı kaynaklarda bu mesele incelenirken Ferrâ'nın ismi zikredilmiştir.⁸⁶ Ebu'l-Bekâ' da bu duruma sessiz kalmayıp Ferrâ'nın bu görüşünü eleştirmiştir:

Bu görüşün hiç bir değeri yoktur. *إلى* harfinin, *مع* harfiyle aynı manayı taşıması söz konusu olamaz. Üzerine kıyas bile yapılamaz.⁸⁷

Fakat Fahreddin Razi çoğu dildiden, söz konusu harfin *مع* mânâsına geldiği görüşünün sadır olduğunu ifade etmiş ancak, bu dildilerin kimler olduklarını söylememiştir.⁸⁸

2.5. Batıl

Batıl kavramı *gerçeğe uygun olmayan, hakkın karşıtı* bir anlam içermektedir.⁸⁹ Üstelik bu sözcük *yalan* manasında da kullanılmıştır. Mesela ünlü Câhiliyye şairlerinden en-Nâbiğa ez-Zübyânî'nin bir beytinde bu kelime *yalan haber* olarak kullanılmıştır:

لَعَمْرِي وَمَا عَمْرِي عَلَىٰ بَهَيْنٍ   لَقَدْ نَطَقْتُ بِطُلًّا عَلَىٰ الْأَقَارِغِ

'Ey Melik! Yemin ederim ömrüme -ki ömrüm benim için en kutsal şeydir- Karî'oğulları batıl olarak adıma yalanlar uyduruyorlar.'⁹⁰

Bu kavram Zeccâc tarafından *Me'ânî'l-Kur'ân* eserinde defaatle kullanılmıştır. Ancak kimi yerlerde bu kelime iddialı cümlelerle birlikte kullanılmıştır. Mesela, "bu hüküm, tüm Basralı dildilerin nezdinde batıldır" gibi ifadeler kullanmıştır.

Örneğin,

"Bazıları *إلا* istisnâ harfinin, atıf harfi *قَالَ بَعْضُهُمْ يَجُوزُ أَنْ تَكُونَ إِلَّا بِمَعْنَى الْوَاوِ هَذَا عِنْدَ الْبَصْرِيِّينَ بَاطِلٌ*" ifadelerini *واو* mânâsına gelebileceğine cevâz vermiştir. Bu, Basralılara göre bâtıl bir görüştür" ifadelerini kullanmıştır.⁹¹ Şöyle ki; Allah Teâlâ Mâide suresinin 1. âyetinde şöyle buyurmaktadır:

أَحَلَّتْ لَكُمْ بِهَيْمَةَ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ

"İhramda bulunduğunuz sırada avlanmayı helâl saymamanız şartıyla, size bildirilecek olanlar dışındaki en'am denilen hayvanlar, sizin için helâl kılınmıştır."

---

⁸⁵ Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/351.

⁸⁶ Ahmed b. Yûsuf es-Semîn, el-Halebî, *ed-Durru'l-mesûn fî 'ulûmî'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1978), 3/208.

⁸⁷ Ukberî, *el-İmlâ mâ men bihi'r-rahmânu min vucûhi'l-i'rabi ve'l-kiraâti*, 1/136.

⁸⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/223.

⁸⁹ Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn*, 1/145.

⁹⁰ Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn*, 1/145.

⁹¹ Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 2/114.

Zeccâc, eleştiri yaparken tekrar وقال بعضهم tabirine yer vermiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda bazıları ifadesinden kimleri kasdettiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma neticesinde bu kişilerin İbn Faris (öl. 1004)⁹² ile Ferrâ⁹³ ve Ahfeş⁹⁴ ile Ebû 'Ubeyde oldukları anlaşılmıştır.⁹⁵

Altı çizili âyette istisnâ edatının واو atıf harfi anlamında olabileceğini iddia edenlere karşı Zeccâc, büyük bir tepki göstermiş ve onların bu tezlerinin bâtıl olduğuna hükmetmiştir:

Kimileri âyette geçen لا istisnâ edatının merfu olduğu iddiasında bulunmuştur. Onların bunu demesi şu misale benzer: جاء إخوتك إلا زيد. İşte bu örnek onlara göre şöyledir: جاء إخوتك و زيد. Bu ise Basralılara göre bâtıl bir görüştür.⁹⁶

Açıklamalarından da anlaşıldığı gibi Zeccâc, لا istisnâ edatının atıf harfi واو mânâsına gelemeyeceğini söylemektedir. Bu görüşte olanlar şunlardır: Sîbeveyhi,⁹⁷ Müberred,⁹⁸ İbnu's-Serrâc,⁹⁹ İbn Cinnî,¹⁰⁰ Tâcu'l-Kurrâ Maḥmûd b. Hamza el-Kirmânî (öl. 500/1106),¹⁰¹ el-'Ukberî,¹⁰² Ahmed b. Hüseyin İbnu'l-Habbâz (öl. 639/1241),¹⁰³ İbn Malik,¹⁰⁴ Ebû Hayyân,¹⁰⁵ Semîn el-Halebî¹⁰⁶ ve İbn Hişâm'dır.¹⁰⁷

لا harfinin واو harfi mânâsında gelebileceğini iddia eden kişiler semâ' deliline dayanmışlardır:

مَا بِالْمَدِينَةِ دَارٌ غَيْرَ وَاحِدَةٍ   دَارُ الْخَلِيفَةِ إِلَّا دَارُ مَرْوَانَ

"Şehirde halifenin evi ve Mervan'ın evinden başka hiçbir ev yoktur."¹⁰⁸

Yukarıdaki şiir şu şekilde takdir etmişlerdir: أراد: ما بالمدينة دار إلا دار الخليفة ودار مروان (Şehirde sadece halifenin; Mervân'ın evi vardır.)

Ahfeş Me'ânî'sinde muhadram şair el-Mahabbel es-Sa'dî'nin (öl. 16/637) şu şiirini nakletmiş:

⁹² Ebu'l-Hasan Ahmed İbnu'l-Faris, *es-Sâhibî*, thk. Es-seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Matbaâtü'l-'Uleysî el-Bâbî el-Halbî, tz.), 185.

⁹³ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/300.

⁹⁴ Ebu'l-Hasan Sa'îd b. Mes'ade Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsuddin (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 1/113.

⁹⁵ Mufaddal ed-Dabbî, *Mufaddaliyât*, thk. Ahmed Muhammed Şakir-Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Daru'l-me'ârif, h.1119), 113. (Muhakkikin ifadesi)

⁹⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/114.

⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/320.

⁹⁸ Müberred, *el-Muktedab*, 4/400.

⁹⁹ İbn Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 1/320.

¹⁰⁰ Ebû'l-Feth, Osmân İbn Cinnî, *el-Lüme' fi'l-'Arabiyye*, thk. Semih Ebû Muğlî (Ummân: Dâru Mecdlâvî, 1988), 55.

¹⁰¹ Tâcu'l-Kurrâ Mahmud b. Hamza el-Kirmânî, *el-Garâibu ve'l-'acâibu*, thk. Şumrân el-'İclî (Cidde: Daru'l-Kibleti Li's-Sekâfeti'l-İslâmiyyeti, 1988), 1/180.

¹⁰² Ebu'l-Bekâ' el-'Ukberî, *et-Tibyân fi'râbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Kahire: Matbaatu İsa'l-Bâbî el-Halebî ve şerikâhu, tz.), 1/120.

¹⁰³ Ahmed b. Hüseyin İbnu'l-Habbâz, *Tevcihu'l-lume*, thk. Fâyız Zekiy (Beytur: Daru's-Selâm, 2002), 212.

¹⁰⁴ Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâl et-Tâî el-Ceyyânî el-Endelusî, *Şerhu't-teshîl libni Mâlik*, thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed Bedevî el Mahtûn (Beyrut: Dâru Hicr, 1990), 3/345.

¹⁰⁵ Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîr*, 1/630.

¹⁰⁶ Halebî, *ed-Durru'l-mesûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, 2/180.

¹⁰⁷ İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'âbîb*, thk. Muhammed Muhyiddin Andulhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Misriyye, 2003), 1/87.

¹⁰⁸ Müberred, *el-Muktedab*, 4/400.

وَأَرَى لَهَا دَارًا بِأَغْدِرَةٍ   السَّيِّدَانِ لَمْ يَذْرُسْ لَهَا رَسْمٌ
إِلَّا رَمَادًا هَامِدًا دَفَعَتْ   عَنْهُ الرِّيَّاحُ خَوَالِدُ سُحْمٌ

"Ağdiretü's-seyyidân'da (Bahreyn ve Basra arası bir yer) ona ait izi silinmeyen bir ev gördüm.
Siyah dağlarda rüzgârların sevkettiği/sürükleyen sönmüş küller gördüm."¹⁰⁹

الأخفش: أَرَادَ: أَرَى لَهَا دَارًا وَرَمَادًا

(Onun evini ve sönmüş külleri gördüm.)

Basralılar ilk olarak اِلَّا istisnâ edatının hangi anlamda kullanıldığını açıklamışlar ve onların delillerini tevîl etmeye çalışmışlardır. اِلَّا edatının istisnâ için vaz' edildiğini ve ikinci hükmü birinci hükümden çıkardığını ifade etmişlerdir. واو atıf harfinin ise mutlak surette cem' anlamını iktiza ettiğini söyleyerek bunun da ikinci hükmün birinci hükme girmesinin vacip olduğunu nakletmişlerdir. اِلَّا ve واو harflerinin aynı mânâyâ gelmesinin mümkün olamayacağını açıklamışlar.

Sîbeveyhi, eserinde temas ettiği ilk şiir için şunları söylemiştir: صفة بمنزلة مثل 'جعلوا كلمة غير، صفة بمنزلة مثل' (şiirdeki gayr kelimesini misl gibi sıfat yapmışlar).¹¹⁰ Daha sonra Basralılar, şiirde geçen gayr kelimesinin الدار kelimesinin sıfatı olduğunu, bu nedenle merfu' okunduğunu söylemişlerdir. Ahfeş'in naktettiği şiiri de gündeme getiren Basralı dilciler, şiirde yer alan istisnâ harfinin، لكن anlamında olduğunu ve cümlelerin istisnâ-ı mükatı' olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.¹¹¹

Sonuç olarak Zeccâc, âyette yer alan اِلَّا edatının واو harflerinin mânasına gelemeyeceğini ifade etmiş ve örnekler vererek bu durumun olması halinde mânâyı değiştireceğini söylemiştir.

Sonuç

Zeccâc, önemli Arap dili âlimidir. Kendine özgü bir üsluba sahiptir. Bu husus tefsirinde belirgin bir şekilde görülmüştür. Zeccâc'ın, dilbilimsel eleştirilerde Halîl, Sîbeveyhi ve Müberrid üzerinden Basra ekolüne bağlılığını her fırsatta dile getirdiği görülmüştür. Halîl ve Müberrid'den daha çok, Sîbeveyhi'ye teveccüh etmiş ve eleştiri yaparken Arap dili sahasında şaheser kabul edilen *el-Kitab*'ı referans göstermiştir. Ferrâ'ya karşı tutumu dikkatlerden kaçmamıştır. Zira ona karşı ağır bir dil kullanmıştır. Üslubundan dolayı kimi âlimlerin sert eleştirilerine maruz kalmıştır. Kullandığı ağır dile sessiz kalamayan bazı âlimler onu, hadsizlikle suçlamıştır. Çünkü bu âlimlere göre tenkit yapmak; ilmî donanımı haiz ve metot bilmek gibi temel şartların yanı sıra hakkaniyetli olmak ve ahlâkî prensiplere de dayanmalıydı. Bu bağlamda ortaya atılan bir görüşün ahlâkî çerçevede ele alınıp akılla tartıldıktan sonra nakil ile de test edilmesinin bir ülkü olduğu saptanarak eleştirinin, te'vil anlayışına değil; nakle dayandığı sonucuna ulaşılmıştır. Zeccâc'ın da bu doğrultuda ilerlediği saptanmış, ancak söz konusu konularda kullandığı üsluptan dolayı hak yanlısı olmadığı da görülmüştür. Çünkü Ferrâ'ya yönelik katı tavrı gözlerden kaçmamıştır. O derece ki, bazı yakın dönem araştırmacılar onu, Ferrâ aleyhine taassuplukla suçlamış ve onun Ferrâ adına iftirada bulunduğunu aktarmışlardır. Bu nedenle eleştiri yapmak hem ahlâkî hem ilmî sorumluluktur. Dolayısıyla eleştiride iki temel unsurun bir arada bulunması önem arz etmiştir. Son olarak bu çalışma, bundan sonraki araştırmacılara, bir nahiv âliminin

---

¹⁰⁹ Ahfeş, *Me'ânî'l-Kur'ân*, 1/113.

¹¹⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/340.

¹¹¹ A'lam Şentemrî, *Tahsîlu 'ayni'z-zeheb*, thk. Dr. Zuheyr Abdulmuhsin Sultan (Mısır: Müessesetü'r-Risaleti, 1994), 370.

sadece sentak veya morfolojik görüşlerini ele almak değil, aynı zamanda o nahivcinin ‘bir eleştirmen’ olarak değerlendirilmesi sadedinde örnek bir çalışma arz etmektedir.

Kaynakça

- Ali Mansur, Adil. *Taakkubat'z-Zeccâc 'alâ'l-Ferrâ*. Kahire: Kâhire Üniversitesi, Külliyyetü Dâri'l-'Ulûm, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Ahfeş, Ebu'l-Hasan Sa'id b. Mes'ade. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemsuddin. Beyrut: 2 Cilt. Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- Bağdâdî, Abdulkadir b. Ömer. *Hizânetü'l-edeb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2006.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib. *Târihu Bağdâd*. thk. Beşşâr Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib. *Târihu medîneti's-selâm*. 21 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Brockelmann, Carl. *Târihü'l-edebi'l-'Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Beyrut: el-Hey'etu'l-Mısriyye, 1993.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgâfûr Attât. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1990.
- Dabbî, Mufaddal. *Mufaddaliyât*. thk. Ahmed Muhammed Şakir-Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Daru'l-me'ârif, h.1119.
- Dayf, Şevki. *Târihu edebi'l-'Arabî*. 8 Cilt. Kâhire: Zevî'l-Kurbî, h. 1427.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisu'n-nahviyye*. Kâhire: Daru'l-Me'arif, 1992.
- Durmuş, İsmail. "Müberra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi İstanbul*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû 'Ameşe, Nebîl. *İbrahim b. es-Sirri ez-Zeccâc*. Dimaşk: el-Mevsûatu'l-Arabiyye, 2004.
- Ebû Hayyân, el-Endelusî. *el-Bahru'l-muhîd*, nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: 11 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1992.
- Emîr, Ali b. Hüseyin. *Meâhizu'z-Zeccâc 'âle'l-Ferrâ*. Suudi Arabistan: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Arap Dili Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed Ebu'l-Berekât. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-udebâ*. thk. İbrahim es-Samerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed Ebu'l-Berekât. *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. Cevdet Mebrûk Muhammed. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2002.
- Enbârî, Ebû Bekr, Muhammed b. el-Kasım. *ez-Zahir fî me'ânî kelimâti'n-nâss*. thk. Dr. Hatim Salih. Beyrut: Müessesetü'r-Risaleti, 1992.
- Endelusî, Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâl et-Tâi el-Ceyyânî. *Şerhu't-teshîl libni Mâlik*. thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed Bedevî el Mahtûn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Hicr, 1990.
- Ensârî, Ebû Zeyd. *Nevâdiru fî'l-luga*. thk. Muhammed Abdulkadir. Beyrut: Daru's-Şuruk, 1981.
- Ensârî, İbn Hişam. *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'âbîb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Mısriyye, 2003.
- Er, Rahmî. "Tenkit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İsyantul: TDV Yayınları, 2011.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Abdulhamid el-Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Ferrâ, Ebu Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî-Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l Mısriyye, 1955.
- Fârisî, Ebû Ali. *el-Mesâilu'l-müşkile*. thk. Yahyâ Murâd. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1988.
- Ḥalebî, Ahmed b. Yûsuf es-Semîn. *ed-Durru'l-mesûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, 11 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1978.
- Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâl er-Rûmî. *Mu'cemu'l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Daru Sâdır, 1993.
- İbn 'Akîl, Behâuddîn Abdullâh. *Şerhubnu 'Akîl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2017.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Li'd-Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Atiyye, Kâdî Ebû Muhammed el-Endelusî. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîr'l-kitabi'l-'azîz*. thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâc. Beyrut: 'Alemu'l-Kutub, 2006.

- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *el-Lüme 'fi'l-'Arabiyye*. thk. Semih Ebû Muğlî. Ummân: Dâru Mecdîlâvî, 1988.
- İbn Esîr, İzzuddîn Ali b. Ebi'l-Kerem. *el-Lubâb fî tehzîbi'l-ensâb*. 3 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1955.
- İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Beyrut: Daru'l-Kutub, 2009.
- İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *es-Sâhibî*. thk. Es-seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Matbaâtü'l-'Uleysî el-Bâbî el-Halbî, tz.
- İbn Ferdî, Ebu'l-Velîd. *Târihu ulemâi'l-Endelus*. Mısır: Daru'l-Mısriyyeti, 1966.
- İbnu'l-Habbâz, Ahmed b. Hüseyin. *Tevcihu'l-lume'*. thk. Fâyiz Zekî, Beytur: Daru's-Selâm, 2002.
- İbn Hallikân, Şemseddîn Ebu'l-'Abbâs. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*. nşr. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Daru Sâdir, 1968.
- İbn Kiftî, Ebu'l-Hasen. *İnbâhu'r-ruvât 'âlâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Ebu'l-Fazl İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânu'l-'Arab*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Meârif, tz.
- İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. Eymen Fuad Seyyid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Furkan, 2009.
- İbn Serrâc, Ebû Bekr, Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fî'n-nahv*. thk. El-Fetlî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâleti, 1996.
- İbn Sîde, Ali b. İsmail. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-azam*. thk. Abdulhamid Hindâvî. 11 Cilt. Mısır: Daru'l-Me'ârif, 1959.
- İbn Şecerî, Hibetullah b. Ali b. Hamza. *el-Emâlî*. thk. Mahmud Muhammed et-Tannâhî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1996.
- İbn Usfûr, Ebu'l-Hasan Ali b. Mü'min. *Şerhu'l-cümel*. thk. Fevâz Şi'âr. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1968.
- İbn Verrâk, Ebu'l-Hasan, Muhammed b. Abdillâl. *el-İlel*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 2005.
- İbn Ya'îş, Muvaffakuddin en-Nahvî. *Şerhu'l-mufasssal*. 10 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, tz.
- Kirmânî, Tâcu'l-Kurrâ, Mahmud b. Hamza. *el-Garâibu ve'l-'acâibu*. thk. Şumrân el-İclî. Cidde: Daru'l-Kibletî Li's-Sekâfeti'l-İslâmiyyeti, 1988.
- Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Ensârî el-Hazrecî. *el-Câmi'u li 'ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin. 24 Cilt. Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Kuvancı, Cenân. "Eleştirinin Varoluşsal Anlamı ve Önemi". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 4/8 (2021), 189-201.
- Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid. *el-Muktadab*. thk. Muhammed Abulhalık. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, tz.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref el-Hizâmî. *Tehzîbu'l-esmâi ve'l-luga*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Özdoğan, Mehmet Akif. *Klasik Arap Edebiyatında Edebî Tenkit ve İbn Raşîk Kayrâvânî'nin Edebî Tenkitteki Yeri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Özdoğan, Mehmet Akif. "Abbâsîler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi". *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*. 5/16, (2005), 35-50.
- Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Şemsuddîn. *Muhtârü's-sehâh*. Dimeşk: Dâru'l-Feyhâ, 2010.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Hârûn. 5 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-hancî, 1998.
- Sîrâfî, Ebû Se'îd. *Ahbâru'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn*. thk. Tâhâ Muhammed ez-Zinî-Muhammed Abdulmun'im Hâfâcî. Beyrut: Mustafa el-Bâlî el-Halebî, 1966.
- Sîrâfî, Ebû Sa'îd. *Şerhu kitâbi Sîbeveyh*. thk. Muhammed Ali er-Rîh-Tâhâ Abdurraûf. 6 Cilt. Kahire: Daru'l-Kutub, 1879.

- Süyûfî, Ebu'l-Faḍl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Buğyetu'l-vu'ât fî tabâkâtî'l luğaviyyîn ve'n nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. Beyrut: Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, 1964.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman Yahya el-Muallimî. Haydar Abad: Meclisu Dâireti'l-Me'ârifî'l-'Usmânî, 1962.
- Seyyid, Muhammed S'ad. *ed-Dersu'l-Lügavî fî Me'ânî'l-Kur'ân li'l-Ferrâ*. Kâhire: İskenderiye Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1996.
- Şelûbîn, Ebû Ali. *et-Tevtie*. thk. Yusuf Ahmed el-Mutavva'. Kuveyt: Daru'l-Kalem, 1981.
- Şentemrî, A'lam. *Tahsîlu 'ayni'z-zeheb*. thk. Dr. Zuheyr Abdulmuhsin Sultan. Mısır: Müessesetü'r-Risaleti, 1994.
- Şevâ, Eymen Abdurrezzak. *el-İmam İbn'l-Kayyım ve ârâuhu'n-nahviyye*. thk. Mazın el-Mübarek. Kahire: Darü'l-Beşair, 1995.
- Topaloğlu, Bekir. "Esmâ-i Hüsnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ukberî, Ebu'l-Bekâ'. *et-Tebyîn fî İ'râbî'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed Beccâvî. Beyrut: Daru'l-Cil, 2005.
- Ukberî, Ebu'l-Bekâ'. *el-İmlâ mâ men bihi'r-rahmânu min vucûhi'l-i'rabi ve'l-kiraâti*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tz.
- Ukberî, Ebu'l-Bekâ'. *Mütteba' fî şerh'l-luma'*. Kahire: Daru'l-Kalem, tz.
- Ukberî, Ebu'l-Bekâ'. *et-Tibyân fî i'râbî'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Kahire: Matbaatu İsa'l-Bâbî, tz.
- Vâsîfî, Kasım b. Muhammed b. Mübaşir. *Şerh'ul-Luma' fî'n-nahv*. thk. Recep Osman Muhammed. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 2000.
- Yıldız, İbrahim. "Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Tefsir İlmindeki Yeri". *Harakani Dergisi*. 2, 2014.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyd Muhammed Mürtedâ el-Hüseynî. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kamûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Daru'l-İlmiyye, 2001.
- Zübeydî, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan. *Tabakâtu'l-lüğaviyyîn ve'n-nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl. Kahire: Daru'l-Me'ârif, tz.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm es-Sirrî. *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1998.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm es-Sirrî. *Kitâbu'l-ibâne ve't-tefhîm 'an ma'ânî Bismillâhirrahmânirrahim*. thk. Abdulfettâh Selîm. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 2003.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm es-Serrî. *Kitâbu'l-halkî'l-insân*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Bağdat: Mecelletu'l-Mecmai'l-'İlmiyyî'l-'Irâkî, 1963.
- Zehebî, Şemseddîn. *Siyeru 'alâmu'n-nubelâ*. thk. Hasan Abdülmennân. Beyrut: 29 Cilt. Beytu'l-Efkârî'l-Devliyye, 2004.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *Esâsu'l-belağ*. Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Zerkeşî, Bedreddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahâdir b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Kahire: Dârü't-Turâs, 1984.
- Zevzenî, Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ahmed. *el-Mu'allekâtu's-seb'*. Beyrut: Lecenet'ü-Tahkîk, 1992.